

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/45/8-10>

Həcər Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Sifətin dərəcələri tarixi inkişafda

Xülasə

Dilin tarixi xalqın tarixidir. Bir xalqın tarixini, uzaq keçmişini öyrənmək üçün mütləq onun dilinə, qədim şifahi və yazılı abidələrinə müraciət etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilinin də tarixi onun yazılarında daşlaşmış sözlərdə yaşayır. Azərbaycan dili zəngin leksik, morfoloji, sintaktik quruluşa malikdir. Sifətlərin tarixi inkişafı, dərəcələrin tarixən keçdiyi yol, dəyişmələr dilimizdə tarixən sifətlərin, onun dərəcələrinin zənginliyindən xəbər verir. Sifətin tarixi inkişafını izləyərkən müşahidə edirik ki, qədim türk dilində rəng anamlı bir sıra sözlər, həm də cəhət mənasında işlənmişdir: ağ və sarı cənub; qara şimal; qızıl (qırmızı) qərb; göy şərq. Qara, qırmızı, göy, ağ, sarı türk mənşəli bəzi sifətlər ilkin mənasını itirərək yeni məna qazanmışdır. Məsələn, qızıl sözü yazılı abidələrimizdə daha çox qırmızı mənasında işlənmişdir.

Bunu biz bir neçə dilçi-alimin müqayisələrində müşahidə edə bilərik. Məqalədə Ə.Dəmirçizadənin, M.Şirəliyevin, H.Mirzəzadənin, S.Cəfərovun, M.Hüseynzadənin, B.Xəlilovun və b. fikirlərinə, əsərlərinə müraciət edilmiş, müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: *dil, xalq, dəyər, tarix, inkişaf, müqayisə*

Hajar Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philology
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

Degrees of Adjectives in Historical Development

Abstract

The history of language is the history of the people. In order to study the history and distant past of a people, it is necessary to turn to its language, ancient oral and written monuments. The history of the Azerbaijani language also lives in the words that have become fossilized in its writings. The Azerbaijani language has a rich lexical, morphological, and syntactic structure. The historical development of adjectives, the path that degrees have historically taken, and the changes that have occurred in our language indicate the historical richness of adjectives and their degrees. While following the historical development of the adjective, we observe that in the ancient Turkic language, a number of words with color meaning were used, as well as in the sense of aspect: white and yellow south; black north; gold (red) west; blue east. Some adjectives of Turkish origin, black, red, blue, white, yellow, have lost their original meaning and gained new meanings. For example, the word gold is used more often in the sense of red in our written monuments.

We can observe this in the comparisons of several linguists-scholars. The article refers to the ideas and works of A.Demirchizadeh, M.Shiraliyev, H.Mirzazadeh, S.Jafarov, M.Hüseynzadeh B.Khalilov, etc., and makes comparisons.

Keywords: language, people, value, history, development, comparison

Giriş

Sifətin tarixi inkişafını izləyərkən müşahidə edirik ki, qədim türk dilində rəng anlamı bir sıra sözlər, həm də cəhət mənasında işlənmişdir: ağ və sarı cənub; qara şimal; qızıl (qırmızı) qərb; göy şərq.

Qara, qırmızı, göy, ağ, sarı türk mənşəli bəzi sifətlər ilkin mənasını itirərək yeni məna qazanmışdır. Məsələn, qızıl sözü yazılı abidələrimizdə daha çox qırmızı mənasında işlənmişdir: Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdurmuşdu (Kitabi Dədə-Qorqud dastanı).

Müasir ədəbi dilimizdə isə “qızıl” sözü “qiymətli metal, altın” mənasındadır. Yəni qırmızı anlamı qızıl sözü müasir dilimizdə yalnız bəzi söz və ifadələrin daxilində mühafizə olunur: Qızıl meydan, qızılgül, qızıləhmədi (alma növü).

Müasir türk dillərində isə qırmızı mənasında məhz “qızıl” sözü işlənir. Bəzi sifətlərin ilkin mənalılarından uzaqlaşaraq tam mənfi mənalı sözlərə çevrilməsi müşahidə olunur. Məsələn: tarixən igid mənasında işlənən dəli və qoçu sözləri müasir dilimizdə mənfi mənədadır: dəli- ruhi xəstə; qoçu-yol kəsən qoluzorlu (Kaşğari, 2006).

Tədqiqat

Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcələri ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir: 1920-ci ilə qədər müqayisə, kiçiltmə, üstünlük; Ə.Dəmirçizadə “adi, kiçiltmə, müqayisə, şiddətləndirmə” (Dəmirçizadə, 1947); S.Cəfərov, O.Abbasov “adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə” (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1945); Dəmirçizadə “adi, azaltma, çoxaltma” (Dəmirçizadə, 1947); M.Hüseynzadə “adi, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə, kiçiltmə, çoxaltma” (Hüseynzadə, 2007); S.Cəfərov “adi, azaltma, çoxaltma” (Cəfərov, 1963); Y.Seyidov “adi, azaltma, çoxaltma” (Seyidov, 2006) dərəcələrini qeyd etmişlər.

Ə.Tanrıverdi isə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası kitabında bildirmişdir ki, əlamət və keyfiyyət normal dərəcədə, yəni adi halda, eləcə də normadan az və normadan çox ola bilər (Tanrıverdi, 2017). Bu mənada sifətin adi, azaltma və çoxaltma dərəcələrindən bəhs etmək daha doğrudur.

Həmçinin, B.Xəlilov Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası kitabında sifətin dərəcələri haqqında aşağıdakı bölgülərin olduğunu vurğulamışdır. 1924-cü ildə çıxan qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri ərəb dilində olan terminlərlə verilmiş və yeddi növə bölünmüşdür (Dəmirçizadə, 1965).

1938-ci ildə nəşr edilmiş məktəb qrammatikalarında beş dərəcəsi (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə); 1945-ci ildə bəzi dəyişikliklərlə yenə beş dərəcəsi (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə) göstərilmişdir.

1948-ci ilə qədər yazılmış dərsliklərdə sifətin beş dərəcəsi verilmişdir 1) adi, 2) kiçiltmə, 3) müqayisə, 4) üstünlük, 5) şiddətləndirici.

Çoxaltma dərəcəsinə əlamət adi dərəcədən üstün, çox olur. Bu dərəcə üstünlük və şiddətləndirmə növlərini özündə birləşdirir. 1) Üstünlük növü analitik yolla formalaşır. Buna sintaktik üsulla sifətin dərəcəsinin yaranması da deyilir. Burada ən, lap, çox olduqca, daha sözlərindən istifadə olunur. Məs.: ən gözəl, lap gözəl, çox gözəl, daha gözəl və s.

2) Şiddətləndirmə növünü bildirmək üçün m, p, r, s samitlərində biri sifətin ilk hecasındakı saitə sonuna əlavə olunur. Məs: qıpqırmızı, gömgöy, qapqara, tərtemiz, dopdoğma, yamyayıl, dosdoğma və s. Sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranması üsullarından biri də eyni sifətin təkrarı və sifətlə müvafiq əşyanın müqayisə olunmasıdır. Bu belə qaydalar üzrə özünü göstərir:

a) təkrar olunan sifətlərdən birincisi ismin çıxışlıq halında olur: ucadan uca, gözəldən gözəl, yaxşıdan yaxşı və s.

b) eyni sifətin təkrar ilə: uca-uca (dağlar), böyük-böyük (dərd), dərin-dərin (dərələr), sərin- sərin (bulaqlar) və s.

c) birinci tərəf çıxışlıq halında olan isimdən, ikinci tərəf sadə sifətdən ibarət olur: süddən ağ, lələdən qırmızı, dəmirdən möhkəm, bıçaqdan iti və s.

Sifətin azaltma dərəcəsi əlamətin adi dərəcədən az olduğunu bildirir. Azaltma dərəcəsi iki yolla yaranır: 1) Sintetik yol 2) Analitik yol.

Qeyd: Analitik yolla yaranan sifətlərin qaydasında sifətin sonuna məzə sözünün artırılması: turşməzə (Dəmirçizadə, 1965).

M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları kitabında sifətin dörd dərəcəsini göstərmişdir: adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük. Müqayisə dərəcəsi şəkilçisi olan -rax // -rağ, -rək // -rax' (Tanrıverdi, 2017).

Dədə Qorqud dastanlarından başlamış, XX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Müqayisə dərəcəsinin – rax, -rək şəkilçisi daha çox qərb dialekt və şivələrində saxlanılmışdır. Burada rax, rəx' şəkilçiləri ilə yanaşı, - tarax, - tərəx' şəkilçiləri də işlənir. Məs: qararax, sarırax, köhnərəx', şirinrəx' və s. (Qazax). Müasir ədəbi dilimizdə iki sözdə müqayisə dərəcəsinin şəkilçisini görmək olar: yaxşıraq, gödərək. Ədəbi dilimizdə müqayisə dərəcəsi əsasən sintaktik yolla ifadə olunur. Belə hallarda müqayisə olunan əşya ismin çıxışlıq halında, sifət isə adi dərəcədə olur; məs: Bu dağ dağdan ucadır. H.Mirzəzadənin fikrincə, -şın, -ımtıl, -sov morfoloji əlamətlərə yazılı abidələrimizin dilində rast gəlinmir, həm də nisbətən sonralar normalaşmışdır. Müəllifin ehtimalları -şın şəkilçisinə aid edilə bilməz (Mirzəzadə, 1990). Çünki M.Kaşğarının "Divan"ında (-şın) morfoloji əlamətinə rast gəlinir: kökşin nənq – göyümsov nəsnə. Yeri gəlmişkən, müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi işlənir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən dümağ, tünd-yaşıl, zil qara kimi sifətlər çoxaltma dərəcəsindədir. H.Mirzəzadəyə görə, düm və tünd kimi sözlər XIX əsrə qədərki yazılı abidələrimizin dilində "hələlik" nəzərə çarpmır. Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdəki "düm" morfemi M.Kaşğarının "Divan"ında "tüm" şəklindədir: tüm kara at - dümqara, yəni zil qara at və s.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1938). I hissə, EA nəşri.
2. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1945). I hissə, EA nəşri.
3. Cəfərov, S. (1963). *Azərbaycan dilinin qrammatikası*.
4. Dəmirçizadə, Ə. (1947). *Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər*.
5. Dəmirçizadə, Ə. (1965). *Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu*.
6. Fərəcov, Ə. (1967). *Qrammatik məfhumların mənimsənilməsi*. Maarif.
7. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*.
8. Xəlilov, B. (2000). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*.
9. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, IV cild*. Ozan.
10. Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*.
11. Seyidov, Y. (2006). *Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya*.
12. Şirəliyev, M. (1962). *Azərbaycan dilinin dialektologiyası*.
13. Tanrıverdi, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*.

Daxil oldu: 05.02.2025

Qəbul edildi: 14.05.2025